

КИРИЛО– МЕТОДИЕВСКА ЕНЦИКЛОПЕДИЯ

ТОМ III

П–С

Главен редактор
Лиляна Грашева

Редактори
Екатерина Дограмаджиева, Климентина Иванова,
Стефан Кожухаров, Светлина Николова, Ана Стойкова

СОФИЯ • 2003
АКАДЕМИЧНО ИЗДАТЕЛСТВО „МАРИН ДРИНОВ“

ниевото евангелие). – In: *Glagolitica. Zum Ursprung der slavischen Schriftkultur*. Wien, 2000, p. 88–94; Славянските ръкописи в Италия: проблеми на издирването и каталогизирането им. – В: *Средновековна християнска Европа: Изток и Запад. Ценности, традиции, общуване*. С., 2002, с. 237–247.

Л и т .: М и н ч е в Г. Обращение българской медиевистики к современной эстетике и литературной теории. – *Palaeobulgarica*, 6, 1982, 4, p. 84–88; М и л т е н о в а А. – *ЛМ*, 27, 1983, 2, с. 158–161 (рец.); Н а у м о в А. – *Старобългарска литература*, 15, 1984, с. 165–168 (рец.); Б о г д а н о в и њ Д. – *ПКЖИФ*, 46, 1984, 1–4, с. 119–125 (рец.); Х р и с т о в а И. За Средновековието – със съвременен подход. – *ЕЛ*, 42, 1987, 3, с. 128–132; Н е г е с Т. Hrvatski rukopisi Vatikanske knjižnice i evangelie sv. Marka po Marku Japunžiću. – *Marulić*, 3, 1987, p. 269–285; S c h e i n e r P. Ein neuer Katalog slavischer Handschriften. – *WSL*, 33, 1, (N. F. 12, 1), 1988, p. 63–68; Х р и с т о в а И. Нов значителен принос към Климентовата проблематика. – *Palaeobulgarica*, 15, 1991, 1, p. 120–121; S p a s o v a V. – *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli. Slavistica*, 1, 1993, p. 376–380 (рец.); Д и н е к о в П. – *Старобългарска литература*, 27, 1994, с. 122–125 (рец.); М у с а к о в а Е. Славянски ръкописи в Папския източен институт. – *Palaeobulgarica*, 22, 1998, 3, p. 124–126; T h o m s o n F. J. *Hagiographica in the Slavonic Manuscripts of the Pontificio Istituto Orientale*. – *AB*, 119, 2001, 2, p. 363–370.

Анисава Милтенова

СТАРЕ МЕСТО – вж. *Велеград*.

СТАРОБЪЛГАРСКИ ЕЗИК – езикът на бълг. народ от края на IX до края на XI в. Този период на бълг. езикова история започва през 863, когато Константин-Кирил Философ и Методий съставят азбука и превеждат от гръцки на български най-необходимите богослужебни книги, като по този начин поставят началото на книжовната форма на бълг. език. Писмеността предизвиква съществени промени в езика, които наред със закономерните развойни процеси в говоримата реч разграничават старобълг. период от предходния, предписмен период на бълг. език. Краят на старобълг. период се определя от значителни промени в цялостната система на езика – звукови, граматически, лексич-

кални, които поставят началото на среднобългарския период. За книжовната форма на С. е. някои палеослависти въвеждат специални термини: старощърковнославянски, старославянски, първия писмен език на славяните, и др. При избора на названието те изхождат от функционирането на книжовния С. е. като общ културен език за южните и източните славяни. Тези термини обаче противоречат на терминологичната лингвистична практика, която е утвърдила правилото с едно име да се означават всички форми на даден език и в названията на всеки жив език да се посочва неговата етническа принадлежност.

За изучаването на С. е. се използват разнообразни източници. Основен извор са запазените ръкописи и надписи, писани в бълг. езикова среда през старобълг. период. Богата информация за С. е. се съдържа и в многобройните по-късни бълг., руски, сръбски и хърватски преписи на текстове, създадени на С. е. Ценни сведения за него са се съхранили в съвременните териториални бълг. говори, в старинните местни названия от територията, населявана с българи по онова време, в архаичните бълг. заемки в съседни езици. Данни за С. е. могат да се извлекат и от старобълг. *азбуки*, от старобълг. съчинения, съдържащи разсъждения за езика, от съпоставителния анализ на родствени и съседни езици.

През периода на С. е. едновременно са се използвали две азбуки: създадената от Константин-Кирил *глаголица* и *кирилицата* – графична система, възникнала в Б-я чрез приспособяване на грц. уставно писмо към слав. особености на С. е. по образа на глаголицата.

Езиковата система на С. е. е наследена от праславянски, но е развила през периода на самостоятелното си съществуване нови черти, които я разграничават от езиковите системи на паралелно формиралите се други слав. езици. Като сигурен критерий в практиката за раз-

граничаване на С. е. се използват две негови специфични черти: групите шт, жд за праслав. *tj, *dj, *kti и широкият гласеж на гласната ъ. З в у к о в и я т с ъ с т а в на С. е. включва 15 гласни и 25 съгласни. Гласните са: а, ъ (широко е), о, е, ъ, н (и), ъ (кратко лабиално или нелабиално ъ), ъ (кратко е или и), ъ (у), ж (он), а (ен). Като гласни са функционирали сонорните р и л, които са се отбелязвали с два буквени знака: рѣ и лѣ за твърдите варианти и рь и ль за меките варианти. Съгласните са: в, п, в, ф, д, т, з, с, с', г, к, х, ж', ш', ч', з, ц', м, л, л', н, н', р, р', (j). Съгласната ѣ е заета от гръцки. Своеобразна особеност на звуковата система в началото на старобълг. период е фактът, че по признака мекост противопоставяне има само при съгласните а, н, р, с. Останалите съгласни са или само твърди, или само меки. Към края на периода започва затвърдяването на меките съгласни.

Морфологичната система на С. е. има синтетичен характер. Имената се скланят по седем склонения според тяхната праслав. основа: -ă-, -jă-, -ŭ-, -ā-, -jā-, -ī-, консонант (праслав. -u-, -ep-, -nt-, -eg-, -es-). Има 6 падежа: именителен, винителен, родителен, дателен, творителен, местен и звателна форма. Прилагателните имат проста и сложна форма (дѡврѣ, дѡврѣн). Числителните имена все още не са обособена морфологична категория, а образуват количествени подкласове в останалите имена: съществителни, прилагателни, местоимения. Делят се на бройни и редни. Старобълг. глаголна система е много богата. Глаголът може да е от свършен или несвършен вид. Той има три наклонения: изявително, повелително и условно. Глаголите в изявително наклонение имат седем времена: сегашно, минало свършено, минало несвършено, минало неопределено, минало предварително, бъдеще в миналото, бъдеще предварително. Липсва морфологична категория

бъдеще време. Предстоящо действие се изразява или чрез сегашната форма на глаголи от св. вид (проѣтъж), или чрез конструкция от помощен глагол нмѣтн, начѣтн, вѣчѣтн или хотѣтн и инфинитивна форма на пълнозначен глагол (нмамъ, начѣмъ, вѣчѣмъ или хотѣмъ ходѣтн). По сегашната си основа глаголите се групират в пет спрежения. Именните глаголни форми се делят на изменяеми и неизменяеми. Изменяеми са причастията: сегашно деятелно, сегашно страдателно, минало деятелно I и II, минало страдателно. Неизменяеми са инфинитивът (ловѣтн) и супинът (ловѣтъ).

Синтактичният строеж е развит. Простите изречения по цел на изказването са съобщителни, въпросителни и побудителни. Емоционалната реакция се изказва с възкликателни изречения. Според отношението на говорещия към обективната действителност простите изречения се делят на утвърдителни и отрицателни. Сложните изречения са съчинени и съставни. Съчинените сложни изречения са съединителни, съпоставително-противопоставителни, разделителни, мотивиращи, заключителни, резултативни, пояснителни. Съставните сложни изречения са с подчинени подложни, сказуемноименни, сказуемноопределителни, допълнителни, определителни, обстоятелствени (за място, време, начин, количество, причина, следствие, цел, условие, отстъпване).

Старобълг. лексикалната система включва праслав. наследство и лексеми, създадени в периода на самостоятелния развой на бълг. език. Тя се обогатява особено в резултат на интензивната книжовна дейност. Създава се главно абстрактна и терминологична лексика. Основен източник за увеличаване на словесния фонд е активното словообразуване на основата на собствени модели и словообразователни съставки. Лексикалната система се попълва също със заемки от други езици чрез битово об-

щуване или чрез книжовни връзки. Заемките са главно гръцки (вж. *Гръцко влияние върху старобългарския език*), по-ограничени са *германизмите*, *прабългаризмите*, *латинизмите*, *семитизмите* с грц. посредничество, *моравизмите*. Създават се думи и по грц. модели или пък старобълг. думи развиват нови значения по семантични образци на грц. думи.

Книжовната форма на С. е. възниква с превода на Изборното евангелие, направен от Константин-Кирил от грц. език на южнобълг. *солунски говор*, който той е владееел като солунчанин. През двувековното си съществуване С. е. се развива, от една страна, в съответствие със закономерните процеси в говоримата реч и, от друга, в зависимост от своите обществени функции. Книжовният С. е. има нетипична история. Той възниква във Византия по конкретен повод – молбата на моравския княз *Ростислав* (846–870) до виз. имп. *Михаил III* (842–867) да му изпрати слав. учители. С тази мисия са натоварени братята от Солун Константин Философ и Методий и техни съмишленици. Във *Велика Моравия* те въвеждат формиращия се въз основа на първите преводи книжовен С. е. От великоморавските земи той се разпространява и в *Панония*, *Хърватско*, а по-късно и в чешката държава. След смъртта на Методий (885) слав. книжовна дейност във *Велика Моравия* е забранена. *Учениците на Кирил и Методий* пренасят в Б-я писмеността на своите учители. Новият период е значително по-дълготраен от предишните – обхваща две столетия, и е писмено засвидетелстван в значителен брой ръкописи и надписи. В Б-я книжовният С. е. е приет за официален и навлиза в основни сфери на обществения живот: държ. апарат, църковната организация, богослужението, книжовната дейност, образованието. *Графитите* и надписите върху битови предмети разкри-

ват, че писмеността е проникнала и във всекидневния живот. Условиата за книжовна дейност са благоприятни. Висшите светски и духовни сановници насърчават книжовните прояви. Творят високообразовани, талантиливи книжовници. Превеждат се книги и се създават оригинални творби, съставят се сборници. В процеса на активната книжовна дейност езикът се развива: обогатява се лексикалният му фонд, усъвършенства се синтактичната му организация, нормират се езиковите средства. През старобълг. период функционират две авторитетни книжовни средища с центрове столиците *Плиска* и *Преслав* на североизток (вж. *Преславско книжовно средище*) и *Охрид* на югозапад (вж. *Охридско книжовно средище*). Чрез тях значително се разширява диалектната основа на книжовния старобълг. език.

За нуждите на новопокръстените народи в Киевска Русия и Сърбия се пренасят старобълг. книги, а заедно с тях и книжовният С. е. В процеса на преписване на старобълг. книги местните книжовници запазват тяхната езикова основа, като в определени граници я приспособяват към своя роден говор. По този начин се оформят локалните типове, или *редакции*, на книжовния С. е.: моравска, панонска, чешка, хърватска, руска, сръбска.

С. е. е най-рано писмено засвидетелстваният слав. език, а книжовният С. е. за векове става общ културен език за южните и източните славяни. Затова науката за С. е. е основна дисциплина в българистиката, славистиката и индоевропеистиката.

Лит.: Miklosich F. Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. Vindobonae, 1862–1865, 1171 p.; Восток А. Грамматика церковнославянского языка. Санкт Петербург, 1863, 135 с.; Leskien A. Grammatik der altpulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache. Heidelberg, 1909, 52+260 p.; Кулбакии С. М. Древне-церковно-славянский язык. Харьков, 1911, 124 с.; Vondrák V. Altkirchenslavische Grammatik. [2 изд.] Berlin, 1912, 18+656 p.; Jagic V.

- Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. Berlin, 1913, 540 p.; Цонев Б. История на български език. I. С., 1919, 530 с.; Leskien A. Handbuch der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache. Grammatik – Texte – Glossar. [6 изд.] Heidelberg, 1922, 351 p.; Łoś J. Gramatyka starosłowiańska. Lwów–Warszawa–Kraków, 1922, 221 p.; Mladenov St. Geschichte der bulgarischen Sprache. Berlin–Leipzig, 1929, 354 p.; Van Wijk N. Geschichte der altkirchenslavischen Sprache. I. Laut- und Formenlehre. Berlin–Leipzig, 1931, 254 p.; Dieles P. Altkirchenslavische Grammatik. I. Grammatik. Heidelberg, 1932, 325 p.; 2. Ausgewählte Texte und Wörterbuch. Heidelberg, 1934, 123 p.; Младенов Ст. Българската реч в Солун и Солунско. – В: Сборник Солун. С., 1934, с. 44–63; Vaillant A. Manuel du vieux-slave. I. Grammaire. Paris, 1948, 369 p.; Šloňskij St. Gramatyka języka starosłowiańskiego (starobułgarskiego). Warszawa, 1950, 172 p.; Селищев А. Старославянский язык. I. Введение. Фонетика. М., 1951, 336 с.; 2. Тексты. Словарь. Очерки морфологии. М., 1952, 206 с.; Trubetskij N. Altkirchenslavische Grammatik. Wien, 1954, 197 p.; Sadnik L., R. Aitzemüller. Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten. Heidelberg, 1955, 20+341 p.; Lunt H. G. Old Church Slavonic Grammar. s-Gravenhage, 1955, 14+143 p.; Slovník jazyka staroslověnského – Lexicon linguae palaeoslovenicae. Hlav. red. J. Kurz; 1983– : Z. Hauptová. 1–52. Praha, 1958–1997; Dostál A. Staroslověnština jako spisovný jazyk. – Bulletin Visoké školy ruského jazyka a literatury, 3, 1959, p. 129–139; Мирчев К. Историческа граматика на българския език. [2 изд.] С., 1963, 274 с.; Наврăнек В. Počátky slovanského písma a psané literatury v době velkomoravské. – In: Velká Morava. Praha, 1963, p. 77–96; Dostál A. Staroslověnský jazyk, jeho strukturní charakteristika a lokální typy. – In: Československé přednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii. Praha, 1963, p. 11–28; Matějka L. Moravian Codification of the First Slavic Literary Language. – In: The Czecho-Slovak Contribution to World Culture. The Hague–London–Paris, 1964, p. 105–111; Мирчев К. Константин-Кирил, създател на старобългарския книжовен език. – В: Тържествена сесия за 1100-годишнината на славянската писменост (863–1963). Доклади и материали. С., 1965, с. 67–76; Бузър Я. Старославянский язык и язык жителей Великой Моравии (Сопоставление синтаксического строя). – In: Magna Moravia. Praha, 1965, p. 469–492; Kurz J. Učebnice jazyka staroslověnského. Praha, 1969, 233 p.; Vlášek J. Struktura a typ staroslověnského písemnictví velkomoravského období. – In: Československé přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů. Praha, 1973, p. 131–142; Leř-Splawínski T., Cz. Bartula. Zarys gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego na tle porównawczym. [6 изд.] Wrocław–Kraków–Gdańsk, 1973, 187 p.; Večerka R. Zur Periodisierung des Altkirchenslavischen. – Methodiana, p. 91–121; Цейтлин Р. М. Лексика старославянского языка. М., 1977, 336 с.; Aitzemüller R. Altbulgarische Grammatik als Einführung in die slavische Sprachwissenschaft. Freiburg i. Br., 1978 (Monumenta Linguae Slavicae Dialecti Veteris. Fontes et Dissertationes, 12), 253 p.; Дуриданов Ив. Старобългарският език като книжовен и народен в ареален аспект. – Palaeobulgarica, 3, 1979, 2, p. 2–22; Гълъбов Ив. Старобългарски език с увод в славянското езикознание. С., 1980, 180 с.; Večerka R. Das Altkirchenslawische als Schriftsprache Großmährens. – Wiener slawistischer Almanach, 6, 1980, p. 279–297; Догамаджиева Е. Die Verbreitung der altbulgarischen Schriftsprache. – Palaeobulgarica, 5, 1981, 4, p. 45–49; Добраев Ив. Старобългарска граматика. Теория на основите. С., 1982, 212 с.; Догамаджиева Е. Обществени функции на старобългарския книжовен език. – БЕ, 23, 1983, 4, с. 286–289; Старобългарски речник. Въстъпителен том. Отг. ред. Д. Иванова-Мирчева. С., 1984, 228 с.; Večerka R. Staroslověnština. Praha, 1984, 231 p.; Večerka R. Tschechische Terminologie der ältesten slavischen Schriftsprache. – Palaeobulgarica, 9, 1985, 1, p. 102–103; Вечерка Р. Старославянский с функционально-стилистической точки зрения. – ГСУФсф, 74, 3, 1985, с. 28–36; Цейтлин Р. М. Лексика древнеболгарских рукописей X–XI вв. С., 1986, 355 с.; Минчева А. Старобългарският език в светлината на балканистиката. С., 1987, 160 с.; Цейтлин Р. М. О содержании термина „старославянский язык“. – ВЯ, 1987, 4, с. 43–58; Дунков Д., Р. Станков. К вопросу об основных положениях становления и развития древнеболгарского литературно-письменного языка и его изводов. – Palaeobulgarica, 12, 1988, 1, p. 9–28; Догамаджиева Е., Кр. Костова. Проблемы дефиниции древнеболгарского языка на основе определений других славянских языков. – СФ-С, 19, 1988, с. 19–28; Etymologický slovník jazyka staroslověnského. Hlavní red. E. Havlová. 1–3. Praha, 1989–1992; Граматика на старобългарския език. Отг. ред. Ив. Дуриданов. С., 1991, 605 с.; Станков Р. Славистиката за старобългарския език. – Училище, 2, 1993, 4–5, с. 104–111; Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков). Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. М., 1994, 841 с.; Тотоманова А.-М. Старобългарската книжовна норма. – ЕЛ, 52, 1997, 5–6, с. 126–131.

Екатерина Дограмаджиева

СТАРОБЪЛГАРСКИ НАДПИСИ – вж. Битолски надпис на Иван-Владислав, Графити, Добруджански надписи, Епиграфика старобългарска, Керамични надписи, Надпис на чъргубия Мослич, Равненски манастир, Самуилов надпис, Старобългарски паметници.